

Biblijna historia o stworzeniu – w poszukiwaniu źródła

Historia badań nad fragmentem Księgi Rodzaju opisującym stworzenie świata (Rdz 1,1–2,3) pełna jest żarliwych dyskursów na temat powiązania tekstu biblijnego z innym mezopotamskim tekstem kreacyjnym. Pierwsza teza przedstawiała biblijny opis jako dzieło literackie osadzone w kulturze Międzyrzecza, które wzorowane było na wcześniejszym źródle. Źródle będącym krótkim opisem dziejów początku¹.

Tezę taką przedstawili w swoich dziełach C. Westermann² i W.H. Schmidt³. Uczni ci nie wskazywali na tym etapie żadnego konkretnego tekstu. Stworzyli natomiast dwa ważne terminy, używane do dzisiaj w badaniach nad powiązaniem tekstu biblijnego z Księgi Rodzaju z innymi tekstami kreacyjnymi: *Tatbericht* – terminy oddające boskie działanie i *Wortbericht* – terminy oddające rozkazy wydawane przez Boga. Z ich prac wynika, iż tekst, który przez autora biblijnego został odwzorowany i rozwinięty, był prosty i zwięzły. Początek świata opisywał za pomocą terminów oddających boskie działanie, które w literaturze fachowej zwykło się określać mianem *Tatbericht*. Terminy te były poprzedzone wydawanymi przez Boga rozkazami (*Wortbericht*).

Śmiała teza oparta na analizie tekstu biblijnego szybko doczekała się komentarza ze strony innych uczonych. Analizuje ją i uzupełnia O.H. Steck⁴. W konkluzji swojego dzieła wysuwa twierdzenie, iż tekst złożony z terminów oddających boskie działanie (*Tatbericht*) byłby zbyt fragmentaryczny i nie można przedstawiać go jako samodzielne

¹ Znaczna część treści artykułu oparta jest na komentarzach biblijnych do Księgi Rodzaju. Głównym materiałem stał się komentarz G. Wenham: *Word Biblical Commentary*, vol. 1 Genesis 1–15, Dallas 1987.

² C. Westermann, *The Human in the Old Testament*, w: "Word & World" 9/4 (1989), s. 318–327.

³ W.H. Schmidt, *Die Schöpfungsgeschichte der Priesterschrift*, Wissenschaftliche Monographien zum Alten und Neuen Testament 17, Neukirchener Verlag 1967.

⁴ O.H. Steck, *Der Schöpfungsbericht der Priesterschrift*, Göttingen 1975.

dzieło literackie. Z tego też powodu wiele fragmentów tekstu z Księgi Rodzaju, przedstawionego przez Schmidta jako uzupełnienia do pierwotnego opowiadania, wcielić należałoby do tekstu pierwotnego. Pogląd ten został poparty przez P. Beauchampa⁵. Zaznaczyć trzeba, iż na tym etapie pracy uczeni nie wskazywali jeszcze konkretnego tekstu. Przypuszczalne źródło tekstu biblijnego opisującego powstanie świata było wirtualnym tworem literackim charakteryzowanym przez uczonych na podstawie analizy opowiadania z Księgi Rodzaju. Metoda przez nich stosowana polegała na wyodrębnieniu fragmentów tekstu o jak najbardziej pierwotnej formie, które mogą być uznane za źródło, na którym opierał się autor biblijny. Westermann i Schmidt wyodrębnili z tekstu biblijnego warstwę *Tatbericht* i *Wortbericht*. Steck i Beauchamp zmierzli się z pytaniem, czy tekst stworzony na podstawie tych najbardziej pierwotnych wyrażen z historii stworzenia mógł istnieć jako samodzielne dzieło literackie? Twierdzili oni, iż byłby to tekst zbyt niejednorodny w swojej strukturze, zbyt fragmentaryczny i aby nadać mu sens, a przez to możliwość samodzielnego zaistnienia, należałoby go uzupełnić.

Z tym problemem zmagał się także Loretz⁶. Nie ogranicza się on do wysunięcia postulatu o uzupełnienie tekstu mniemanego źródła biblijnego opowiadaniem o stworzeniu o treści spoza warstwy *Tatbericht* i *Wortbericht*. Uważa on, iż źródłem nie było opowiadanie opierające się na terminach wyrażających boskie działanie, lecz tekst poetycki, który składał się głównie z boskich rozkazów. W swoich badaniach na podstawie tekstu z Księgi Rodzaju dokonuje on rekonstrukcji źródła. Powstaje w ten sposób utwór poetycki złożony z siedmiu strof, który opiera się na wydzielonym przez Schmidta tekście nazwanym warstwą *Wortbericht*. Siedmiostrofowy utwór Loretza przez późniejszych badaczy został uznany za zbyt fragmentaryczny, aby mógł stanowić podstawę tekstu biblijnego.

Bibliści poszukujący źródła tekstu biblijnego stali przed nie lada problemem. Był nim brak tekstu źródłowego. Próby odtworzenia go z tekstu, który znany jest z Księgi Rodzaju, kończyły się niepowodzeniami. Dochodziło bowiem do tworzenia tekstów zbyt fragmentarycznych, aby można było uznać je za istniejące samodzielnie dzieła literackie.

⁵ P. Beauchamp, *Création et séparation*, Paris 1969.

⁶ „Ugaritische Forschungen” 7 (1975), s. 279–287.

Kolejny etap w badaniach nad powiązaniem tekstu biblijnego z innym tekstem literackim otworzyły odkrycia archeologiczne. Pierwszym utworem, jaki został uznany z paralelny do tekstu kreacyjnego z Księgi Rodzaju, jest *Enuma eliś*. Tabliczki odkryte podczas wykopaliśk w latach 1848–1876 można dziś podziwiać w Oddziale Starożytnego Bliskiego Wschodu w British Museum.

Ekspонат wygląda niepozornie i oznaczony jest numerem K 5419⁷. Dwie tabliczki gliniane o wysokości ok. 80 cm. Pierwsza zachowana prawie w całości – brakuje w niej kilku dolnych wersów. Druga to zaledwie fragment, zachowała się jedynie trzecia część dokumentu. Pierwsze cztery linijki tekstu uszkodzone – w lewej części pusta przestrzeń wżyna się w tekst od góry. Od siódmej linijki wersy są uszkodzone od prawej strony. Zgrabne wstążki tekstu klinowego pozbawione swoich początków stają się coraz krótsze. 15. wers zawiera jedynie cztery znaki. Zapisany na nich znakami klinowymi tekst jest drobny. Trzeba dokładnie się przyjrzeć, by rozróżnić poszczególne znaki. Jednocześnie całość zachwyca. Precyzja w prowadzeniu linii. Prostota i piękno. Twórca zapewne był mistrzem w swoim fachu.

Z tabliczki umieszczonej na gablocie można odczytać datę: VII w. p.n.e. Tablice znaleziono w Kuyunjik. Prezentowane są dwie spośród siedmiu tablic przedstawiających historię stworzenia świata. Tekst rozpoczyna się słowami: *Kiedy powyżej żadne imię nie było dane niebu, ani poniżej pustkowie nie było nazwane...*⁸. Opisuje on początki świata, kiedy to dwa główne bóstwa, Apsu i Tiamat, dały początek pokoleniu młodszych bogów. Tiamat pożałowała jednak tego czynu i stworzyła potwory, które miały zniszczyć bogów. Wśród bogów znalazł się jednak waleczny Marduk, który pokonał potwory, a ciało bogini Tiamat rozplątał na dwie połowy, z których powstało sklepienie niebieskie oraz ziemia i świat podziemny⁹.

Dzieło to jest kopia – odpisem sporządzonym na zlecenie króla Aszurbanipala i umieszczonym w jego bibliotece w Niniwie. Oryginał mógł być o wiele starszy niż odpis z VII w. p.n.e. Znany był jako *Enuma eliś*, od pierwszych dwóch słów utworu. Od tego dokumentu zaczęła się wielka dyskusja o powiązaniu biblijnego tekstu opisującego stworzenie świata umieszczonego na początku Księgi Rodzaju z wcześniejszym utworem z Międzyrzecza. *Enuma eliś* był pierw-

⁷ Opis dokumentu – zob. T.C. Mitchell, *The Bible in the British Museum. Interpreting the Evidence*, London 2006, s. 79.

⁸ W.W. Hallo, K.L. Younger, *The Context of Scripture*, Leiden–New York 1997, s. 391.

⁹ Zob. W.W. Hallo, K.L. Younger, dz. cyt., s. 390 nn.

szym utworem, z którym mierzyli się bibliści. Nareszcie biblijny tekst o stworzeniu można było porównać z konkretnym utworem literackim. Czy to asyryjska opowieść o bogu-królu Marduku była inspiracją dla pisarza biblijnego?

Entuzjazm archeologów i biblistów wywołany odnalezieniem pierwszego utworu z rejonu Międzyrzecza zawierającego historię kreacji świata odbił się na literaturze fachowej dotyczącej przedstawianego tu tematu. Od czasu przedstawienia tekstu *Enuma eliš* wielu biblistów uznaje głęboką zależność pomiędzy tekstem z początku Księgi Rodzaju a asyryjskim utworem. Opinie takie spotkamy w dziełach biblistów od Gunkla¹⁰ do E.A. Speisera¹¹ (1964). Nieczęsto w historii biblistyki spotykamy się z taką sytuacją. Przez prawie wiek większość uczonych światowej sławy pozostawała zgodna – *Enuma eliš* uznany został za pierwowzór biblijnej historii stworzenia. Czy można jednak wskazywać na bezpośrednią zależność utworów, które zawierają tyle różnic? Oba te teksty różnią się wieloma szczegółami. Różne są też centralne motywy i cel obu dzieł. Gloryfikacja Marduka w *Enuma eliš* ma usprawiedliwić obecność tego boga-króla w babilońskim panteonie. Akty kreacyjne są jedynie epizodami opowieści, które w niewielkim stopniu obrazują potęgę Marduka. Centralnym wydarzeniem jest pokonanie Tiamat. Księga Rodzaju tymczasem wyraźnie skupia się na przedstawieniu aktów stwórczych.

W tym nurcie badania swoje prowadzą dwaj uczeni: A. Heidel¹² i Speiser. Ostrożnie nie przedstawiają oni asyryjskiej wersji kosmologii jako źródła tekstu z Księgi Rodzaju, ale wskazują argumenty świadczące, iż oba te utwory pochodzą ze wspólnego źródła. Przedstawili oni liczne paralele pomiędzy tekstem biblijnym a *Enuma eliš*. Według nich, powiązania te dowodzą zależności obu utworów od jakiejś starszej formy opisującej stworzenie świata, nieba, suchej ziemi, ciał niebieskich oraz odpoczynek boga w siódmym dniu¹³.

Wiele z przytoczonych punktów stycznych jest motywem wspólnym dla wszystkich kosmologii Międzyrzecza. Lambert¹⁴ wskazuje, iż tekst biblijny nie jest reprezentatywny dla tego rodzaju literatury starożytnego Bliskiego Wschodu: [...] *jest to dziwna religijna kom-*

¹⁰ Gunkel, *Creation and Chaos in the Primeval Era and the Eschaton*, tłum. K.W. Whitney Jr., Grand Rapids 2006; *Genesis*, tłum. M.E. Biddle, Macon 1997.

¹¹ E.A. Speiser, *Genesis*, New York 1969.

¹² A. Heidel, *The Babylonian Genesis*, Chicago 1954.

¹³ Por. A. Heidel, dz. cyt., s. 129.

¹⁴ "Journal of Theological Studies" 16 (1965), s. 287–300.

*binacja niespójnych wątków splątanych w różnych dziełach, [...] nie wcześniejsza niż 1100 rok p.n.e.*¹⁵. *Pochodzenie świata z wody, odzielenie ziemi od oceanu, stworzenie człowieka z gliny i odpoczynek boga w siódmym dniu to elementy kosmologii wspólne większości dzieł kreacyjnych powstałych w kręgu kulturowym starożytnego Bliskiego Wschodu. Elementy te obecne są w Eposie Atrahasis.*

Epos Atrahasis jest kopią babilońskiego dzieła zwanego *Inuma ilu awilum*, od pierwszych trzech słów utworu. Gliniana tabliczka zawierająca znaczną część tego eposu jest dzisiaj własnością British Museum. W katalogu Ancient Near East departament nadano jej numer 78942+¹⁶. Artefakt ten ma swoją długą historię. Tabliczka zapisana piśmem klinowym ma wysokość ok. 23 cm. Pochodzi prawdopodobnie z Sippar¹⁷ i datuje się ją na XVII w. p.n.e. Odnaleziono jedynie cztery fragmenty połamanej glinianej tabliczki. Na szczęście, najbardziej znany egzemplarz prezentowany w British Museum nie jest jedynym eksponatem. Archeolodzy odkryli kopie *Inuma ilu awilum* z okresu staro-, środkowo- i neobabilońskiego oraz z okresu neoasyryjskiego. Widać utwór ten miał bardzo duże znaczenie i był niezwykle popularny, gdyż kopiowano go przez wieki. Najbardziej kompletna jest kopia zawierająca 1200 linijek tekstu na trzech tabliczkach. *Epos Atrahasis* rozpoczyna się wskazaniem struktur wszechświata: nieba pozostają pod władzą boga Anu, ziemia podlega Enlilowi, a śródlądowym słodkim morzem włada Enki. Enlil – władca ziemi umieścił na niej mniejsze bóstwa, aby pracowały przy kopaniu kanałów i uprawie ziemi. Po upływie czterdziestu lat bóstwa te zbuntowały się. Władca wód słodkich – mądry bóg Enki, proponuje, by stworzyć ludzi, którzy przejmą obowiązki bogów i będą pracowali na ziemi. Po uzyskaniu akceptacji ze strony innych bogów Enki pomaga bogini Mami stworzyć ludzi. Człowiek powstaje z mieszaniny gliny, boskiej śliny i krwi boga Weila¹⁸. W dalszej części opisany jest potop¹⁹. *Inuma ilu awilum* uznany został za główny utwór Międzyrzecza opisujący kreację wszechświata.

Dyskusja na temat poszukiwania źródła biblijnego tekstu o stworzeniu skoncentrowana została na rozpatrywaniu *Eposu Atrahasis* jako pierwowzoru, z którego czerpał autor biblijny. Historia stworzenia

¹⁵ Tamże, s. 291.

¹⁶ Opis dokumentu – zob. T.C. Mitchell, dz. cyt., s. 26–27.

¹⁷ Abu Habba.

¹⁸ W niektórych wersjach spotyka się skróconą wersję imienia tego boga – We.

¹⁹ Zob. W.W. Hallo, K.L. Younger, dz. cyt., s. 450 nn.

przedstawiona w Księdze Rodzaju ułożona jest według takiej samej sekwencji zdarzeń, jaką przedstawia *Inuma ilu awilum*: stworzenie – gniew stwórcy – potop. Oba utwory przedstawiają historię stworzenia jako wstęp do historii o potopie.

Podobieństwa te, choć bardzo wyraźne, coraz częściej uważane są za niewystarczające do uznania, iż pomiędzy tekstem biblijnym a eposem babilońskim istnieje relacja utworu literackiego ze źródłem. Podobieństwa tłumaczy się pochodzeniem obu utworów z jednego kręgu kulturowego i zbliżonego okresu dziejów. Przytaczane tu są argumenty w postaci dowodów na powiązania hebrajskich patriarchów z Mezopotamią, na rozprzestrzenianie się pisma klinowego na terenie Lewantu w okresie kultury Amarna (schyłek XV w. p.n.e.).

Pisarz biblijny nie mógł ignorować kultury babilońskiej i mitologii Międzyrzecza. Należąc do elity w swoim kraju, nie mógł też nie znać głównych dzieł literackich z okresu, w jakim tworzył. Przyjąć raczej należy, iż twórca historii stworzenia z Księgi Rodzaju znał opowieści kreacyjne, które funkcjonowały w literaturze starożytnego Bliskiego Wschodu, a przynajmniej epos *Inuma ilu awilum*. Jego dzieło uważa się dzisiaj za *przemyślane świadectwo hebrajskiego postrzegania świata starające wznieść się ponad główny nurt kulturowy*²⁰. Autor biblijny nie stara się zdemitologizować opowieści babilońskich, asyryjskich etc. Pradzieje z Księgi Rodzaju są raczej wielką polemiką z prezentowanymi w innych dziełach kreacyjnymi mitologiami²¹. Postrzeganie świata jest podobne. Różnica tkwi w teologii.

Summary

C. Westermann and W.H. Schmidt suggest that the opening of Genesis is based on a brief written source. This hitherto unknown independent literary entity describes the creation of the universe in terms of *Wortbericht* – divine commands, and *Tatbericht* – divine actions. The hypothesis was discussed by O.H. Steck and P. Beauchamp. They claimed that the categories of divine actions could not describe the creation of the universe and existed as an independent source.

²⁰ Cyt. za Lambert, "Journal of Theological Studies" 16 (1965), s. 291: *It is a sectarian and aberrant combination of mythological threads woven into an unparalleled composition [...] not earlier than 1100 B.C.*

²¹ A. Heidel, dz. cyt., s. 91.

On the other hand, Loretz suggests that the biblical story was based on a poetic story describing the creation in terms of divine commands. He reconstructed this source as a seven-stanza poem.

The archaeological discovery of *Enuma elish* gave rise to another debate on the source of the biblical creation story. From Gunkel to Speiser, many biblical scholars argued that the Babylonian creation story formed the basis for the first chapter of Genesis. But in many ways the biblical and Babylonian stories were different. When archeologists discovered an earlier Babylonian creation epic – *Atrahasis*, the discussion concentrated on this source. The two creation stories, though show a number of similarities, present entirely different theologies.